

«KİTABI-DƏDƏ QORQUD» DASTANLARI

və Anarın «Dədə Qorqud»la bağlı bədii, elmi düşüncələri

(Əvvəli ötən sayımızda)

Anar da Oğuz ellorinin «Dədə Qorqud» dastanlarında öz əksini tapan adət-ənənələrinin oxucusuna dastana layiq şəkildə çatdırmağa çalışır:

«Oğuz elinin adəti vardı. Oğuz igidlərini, xatunlarını səniyyə, toya çəgərində Uca dağın başında bir tonqal qalardı. Başqa dağlardan bu alovu görüb orda da tonqal qalayardılar, bütün el-oba bilirdi, geyinib, bəzənib səniyyə gələrdilər. İki tonqal qalayanda bilirdilər ki, elin başında qaza var, təhlükə var, düşmən basıqı gözlənir, onda da igidlər yaraqlanıb, yasaqlanıb yığılardı».

Povestdə xanlar xanı Bayandır xanın ildə bir dəfə şənlək edib oğuz igidlerini toplaması, onları öz varislərinə görə ağ, qara, qızıl çadırda oturtması, Qara çadırlara övladı olmayanların ötürülməsi və digər adət-ənənələr povestdə də Dədə Qorqudun diliylə real şəpklilərlə verilir.

Dastanda on iki boydan hər birindən müəyyən bir hadisə, bir epizod, obraz dastana gətirilir və hadisələrin daxilində elə yerləşdirilir ki, povestin süjetinə qətiyyətlə xələl gəlmir, əksinə, hadisələrin real şəpklidə dastan halından çıxıb realist bir əsərin mövzusuna çevrilməsinə, hadisələrin zənginliyinə xidmət edir. Məsələn, Selcan Xatun «Qazlı qoca oğlu Qanturalının boyu»ndakı Selcan obrazıdır, Qanturalının onun arxasına getməsi, öküzü, pələngi öldürməsi hadisələrini, «Qazan xanın oğlu Uruzun dastaq olduğu» boydan, «Salur Qazanın evinin yağmalanması boyu»ndan və digər boylardan götürülmüş hadisələr əsərin bədii dəyərinin artırılmasına xidmət edir. Oğuz ellorinin firavan yaşayışı, igidlərə hörmət, böyiyyə, kiciyyə məhəbbət, torpağa sədaqət, İmranın sərhədlərə qaçması, bütün bunlar ayrı-ayrı boyların mövzusu kimi deyil, vahid bir oğuz elinin hadisələri kimi təsvir edilir. Burada oğuz tayfaları deyil, bir oğuz eli var. Anar bu oğuz ellorinin başına gələn müsibətləri, onların keçdiyi həyat yolunu bir az bizim tərəfə çəkməmiş olur. Artıq burada 24 oğuz qəbiləsi görünür, burada vahid türk eli var, oğuz övladlarıdır Burla xatun, Qazan xan nəslinin davamçısı Tural, Günel, Qaraca Cəban və Beyrəyin oğlu Azər. Oğuznamədir bu.

Zaman-zaman döyüşlərə, ölüm-itimləmə məruz qalan el-obalarınmızın başı çəkən müsibətlər xatırlansa da əsərin sonluğunda bir nikbinlik var. Qardaş-qardaş əl qaldırıb on daşlı-qayalı düzlərdə Dədə Qorqud Qaraca Cəbanın Beyrəyin on dörd yaşlı oğlu ilə torpağı daşdan kəsəkdən təmizləməsinə görə sevinir və «torpağı təmizləyirəm. istəyirəm şumlaya, ökək, biçək, yeyək, dolanaq». - deyən Qaraca Cəbana Dədə Qorqud:

«Cəban, sözün haqqdır, dedi, -yurdumunu başına çox qozalar gəldi, ərlərimiz, igidlərimiz çox qırdı, amma tamam qırılıb qurtarmıq. Hələ varıq, hələ olacaq, qalacaq»,- deyir, ümidlə sabaha baxır.

Anar öz əsərində Beyrəyin nişanəsinə də ad qoymağı unutmur. Anar Dədə Qorqudun məclisin sonunda söylədiyi alışıqlar, dualardan yararlanıb, amma öz istəyinə uyğun olaraq. Adətən Dədə Qorqud ad qoyanda hər kəsə öz əməlinə, hünərinə görə ad qoyur, Beyrəyin oğluna ad qoyarkən oğuz ellorinin başına gələn müsibətləri, igidlərin səhvlərini bir növ yada salır və elə bil nəsihət verir: «Dədə, bu oğlana ad qoyasınca varmırdı», - deyər soruşan Qaraca Cəbana Dədə Qorqud belə cavab verir: «Bəli, - dedi, - ad almağa layıqdır. Bu torpaqda çox ər qırıldı, az ər qaldı. Onun adını Qorqud qoyuram. Qoy az ərlik çox olsun, qoy Azərlər çoxalsın». Anar burada inco, amma çox mübahisəli, təhlilini, tədqiqini bu gün də gözləyən Azərbaycan xalqının dədə-baba adının, məkanının adının düz, dürüst adının özünə qaytarılmasında alimlərin ortaq bir fikrə gəlməsinə duyulan ehtiyaca göz yuma bilmir. Neçə

illərdir ki, Azərbaycan sözünün haradan gəldiyi haqqında elmi mübahisələr davam edir, hər bir alim o sözün kökünü, mənşəyini açmağa çalışıb, çalışır...

Dədə Qorqud öz nəsihətində Azərə torpağın yurd, vətən olması üçün şərtlərini sadalayır, bu torpağı əkib becərməyi, onu yağlardan qorumağı təpsir və bildirir ki, «o torpağı ki, qoruya bilmədin, onu əkib-becərməyə dəyməz. O torpağı ki, əkib-becərmədin, onu qorumağa dəyməz».

Burada Dədə Qorqud dastanlarında olan alışıq və qarğışlardan yararlanma da Anarın əsərinin bədii keyfiyyətlərini artırır. Bu motiv də xalq ədəbiyyatından gəlmədir. İnsan ömrü xeyirli-şər, yaxşıyla-pis, sevincə qəm arasında keçir. İnsan isə təbii ki, həmişə xeyirli, sakit, firavan, xoş ömrün vuruğudur. Əlçatmaz arzulara qovuşmaq, şərdən, pisləkdən uzaq olmaq üçün insan həmişə yaxşı arzularla köklənməyə çalışır. Harada xoşbəxtlik, sevinc, toy-büsat görür onu bəyənər, onu arzulayar, onun üçün Allahına dua edər, onu istəyər. İnsan həmişə yaxşını alışıqlayır, pisi lənətləyər. Kökümüzdən, bineyi-əzəldən insan bu arzu-istəyi öz karvanında daşıyır. Buna görə də özümdən sonra qoyub getdiyi söz xəzinəsinin içində böllük təşkil edir bu alışıqlar. Bunlar ən böyük sənət abidələrimiz olan dastanlarda, xüsusilə, «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında, xalqın danışıq vasitəsilə, digər kəçik janrların daxilində bu günümüzdə qədər yaşayır və insan alışıqları yaşayə

bilməz. Bunlar onların məişətinə, şənlək mərasimlərinə hopmuşdur. Hörmətli alim Azad Nəbiyev «alışıq» sözünün mənasının əsasında şəkildə izahını verir: «Təsəvvürlərdə xeyir və şər qütbləri yarandıqdan sonra insan xeyiri bəyənmiş, onu alışıqlamış, şəri isə pisləmişdir. Arzulamaq, bəyənmək mənasında başa düşülən «alışıq»ın mənası alışıqlama-xoş söz, qırmızı söz ilə bağlı olmuşdur. İnsanlar müşahidə etdiyi hadisələri qarşılaşdırma yolu ilə haqiqətlərə yiyələnmişlər. Hətta ziddiyyətləri qarşılaşdırma dərkətmənin əsasını təşkil etmişdir. Xeyrinin əksi şərdir. Xeyiri alışıqlayan insan onun əksi olan şəri pisləməklə qarğış yaratmışdır. Sözü tərkibindən görüldüyü kimi, hər iki ifadədə «qış» (qış) saxlanmışdır.

«Dastan»dakı alışıqlara nəzər salaıq: *Qarlı qara dağların yuxımsın!* *Kölgölçə qaba ağacın kəsilməsin!* *Çapqaran ağ-boz atın bürdərmasın!* *Çalışanda qara polat üz qılın gedilməsin!* «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarındakı alışıqlar kimi bu alışıqlar da mənalı, gözəldir. «İşim avand, torpağımız borakətli olsun. Kölgöli ağacımız kəsilməsin! Çağlayıb axan sularımız qurumasın! Nəmərdə möhtac olmaıy! Ümidimiz üzüməsin! Qanadımız qırılmasın! Uca dağın ocaqları həmişə yanar dursun!»

Dastanda da belə alışıqlarımız çoxdur və Anarın bu alışıqları öz əsərinə daxil etməsi.

oxucularının hafızasına həkk etmək istəyində bir məqsəd vardır ki, əsil vətəndaş, ziyalı, millətinin, xalqının, ulusunun, onun keçmişinin, bu gününün təəssübkeşi kimi Anar onu xalqına çatdırmaq istəyir ki, «Ağız ədəbiyyatının bu kiçik janrlarının hər birinin arxasında müəyyən tarixi və mifoloji, dini təsəvvür dayanır. Hər bir parçanın vahidin açılmasını isə erkən dövrlərdə yaşayan əcdadlarımızın estetik dəyərlərini, mənəvi-əxlaqi görüşlərini, sağlamlığını, gigiyeniqlə əxlaqını öyrənməyə bizi yaxınlaşdırır» (Azad Nəbiyev).

Anar öz əsərində «Dədə Qorqud» kitabında öz bədii əksini tapan VI-VII əsrlərin hadisə və əhvalatlarının, oradakı igidlik, mürdlik, vətəne, elə məhəbbət hisslərinin özünə köklərinə hörmətlə yanaşaraq hadisələri verir. Azərbaycanın-Oğuz ellorinin islamdan əvvəlki dövrlərini müəyyən qədər özümdə əks etdirən hadisələrin xronologiyası burada gözlənilir. Anar əsərin ekranlaşdırılması məsələlərini də elə bil diqqətdən qaçırmadığından bir çox hadisələrin təsvirində dastandakı realılıqları gözəlməklə, həm əsərinin dastana qılınmaz tellorlə bağlılığını qorumus, həm də müəyyən qədər ona müasirlik verməklə oğuz-türk psixologiyasına hörmət prinsipi-dən hadisələri bir süjet daxilində düz-böyüqüşmüşdür ki, bu da xalq ədəbiyyatına, Dədə Qorqud tarixinə, oradakı məsələlərə dorin hörmətinin nəticəsi kimi qiymətləndirilməlidir.

Dastanda əlsənəvi obraz olan Təpəgöz povestdə bədi boyalarla verilir. O, bir quldur kimi təsvir edilir. Burada onu Basat deyil, Bayburanın oğlu Beyrək öldürür. Əslində, bu da bir priyomdur, oğuz igidlərinin casurluqda, igidlikdə bir-birindən geri qalmadığı, şücaətdə bir-birinə oxşadığı, onların hünərvər, casur, qorxmaz olduqlarını vermək üçün yazıçı əsərini realılıqlarla daha çox kökləmişdir.

Dastanın səkkizinci boyunda deyilir ki, «bir dəfə dərman oğza hücum edir. El köçür. Qarış-qarışlıqda Aruz qocanın körpəsi düşüb qalır. Uşağı aslan götürür və baslayır. Bir müddətdən sonra el yenedən öz yurduna qayıdır və bir ilxici qarışlıqda peyda olan bir «məxluc» haqqında camaata xəbər verir. Aruz bunun köç zamanı itirdiyi oğuz olduğunu deyir və onu evinə götürür. Lakin uşaq tez-tez aslan yuvasına gedir və nəhayət, Dədə Qorqud ona insan övladı olduğunu nəsihət edir və onu igid kimi böyütməyə, at çapmağa çağırır və ona Basat adını qoyur. Dastanda şir südü əman Basat öz gücü, qabiliyyəti ilə, yenilməzliyi ilə seçilir.

Oğuzların digər bir köç zamanı isə oğuz elinin cəbanlarından biri çəsmə başında gördüyü mələklərdən birini tutur, onunla yaxınlığından «oğuzların başına zaval» gətirən Təpəgöz doğulur.

O, elə körpəlikdən oğuz elinə bəla olur. Bir dəfə məskən salıb oğuz elinə tez-tez hücum edir. Onun öhdəsindən oğuz bəyləri gələ bilmir. Dədə Qorqudu onunla danışıqə göndərir. O isə, yeməyə 60 adam, aspaz tələb edir. Oğuzlar belə qorqar gəlirlər ki, günde ona iki adam və beş yüz qoyun versinlər və yeməyini bişirəcək aspazla təmin etsinlər. Oğuzlar növbə ilə öz əzizlərini ona göndərməyə məcbur olurlar. Qoca bir qarının iki oğlundan birini ona verir. İkinciyə növbə çatan da yalvarır ki, onu tək qoymasınlar. Belə məsləhət bilirlər ki, ana Basata mürciat etsin. Basat Təpəgözlə təkbətək döyüşə gedir, burada onun mağarasına girir və aspaz vasitəsilə öyrənir ki, onun canı tək gözündədir.

Basat şışı qızdırıb onun gözüni kor edir. Qəzəbindən kükrəyən Təpəgöz düşməninə qisasını almaq üçün mağaranın ağzını kəsdirir, qoyunları öliyə yoxlayıb buraxır. Basat də tez bir qoyun kəşib dərinsinə girirək mağaradan çıxıb gəlir.

Təpəgöz öz səhrli qüvvələrini elə düşməninə məğlub etməyə çalışsa da xeyri olmur. Basat onu özünün səhrli qılınca ilə

öldürür və oğuz ellorini bu fəlakətdən qurtarır.

Anar isə öz əsərində Təpəgöz boyundan bir epizodu əsərinin məzmununa daxil edir və burda Bayburanın oğlu Beyrək Təpəgözlə döyüşə gedir və bu döyüş zamanı Təpəgöz öldürülür. Amma burada Bayburanın Təpəgözlə məhv etməsi sənəsinə müəyyən qədər realılıqlar gözlənilir. «Təpəgöz qılınca sıyrdı, oğlan da qılınca çəkdi, qılıncaşdı, bir-birini ala bilmədilər. Süngülərlə vuruşdular, buğa kimi çarpışdılar, qarışaq tutub gələdilər, süngülər sındı, torpaq ayrıldı, bir-birini almadılar. Təpəgöz oxu yaya qoydu, nişan aldı, atdı oğlanın çiyindən yaraladı, alca qanın sordadı. Təpəgöz qılınca qaldırıb oğlanın başını kəsmək istədi, oğlan qırılıb kənarə sıçradı, kəməndini tri bir ağacın buduğuna keçirdi, ipdən yapışib özünü yellədi, çayın o biri tərəfinə tullandı. Təpəgöz başın çevirib tək gözüylə ona baxmaq istəyəndə oğlan ipi yelləyib təzədən o biri yana atıldı. Oğlan kəməndən yapışib o taya, bu taya atıldı. Təpəgöz isə tək gözüylə onu izləyə bilmirdi. Oğlan bu dəfə lap hündürdə tullandı, havadaykən nişan alıb oxla Təpəgözü düz gözündən vurdu. Təpəgöz gözündən yapışib fəryad qırdı:

Aman gözüm, vay gözüm!

Yalıq gözüm, ay gözüm!».

Deməli, burada Beyrək öz fəndi, bacarığı ilə Təpəgözü kor eləyir.

Kor Olmuş Təpəgözün mağarasından tacirlərin malını çaxırmaq istəyən Beyrək buradan qoyun darısına girirək qurtulur. «daş rəflərə düzülmiş insan köllələrindən birini götürüb Təpəgözün əlinə» toxunduru, o da bunu oğlanın kəlləsi bilib «bark-bark» yapışır və «oğlan sivişib mağaranın ağzından» çıxır. Təpəgöz hirsindən «mağaranın nəhəng sütunlarının birindən yapışib sikkələdi. Mağaranın divarları titrəməyə başladı. Oğlan, tacirlər, karvan artıq dərənə dibində idilər. Birdən sanki dəhşətli bir zəlzələ qopdu. Təpəgöz sikkələyi mağarasını öz başına uçurtmuşdu. Gurultulu bir qarışaq qopdu, dağın yansı uçub dağıldı. Təpəgöz daşın-torpağın altında qaldı, həlak oldu».

Burada sənətkar tənəyyüflü öz işini görür. Dastanda səfərdən qayıdan tacirlərə, onların karvanlarına, türk ellərinə qənim kəsilən Təpəgözün qarşısına dastan yaradıcıları uşaqlıqda köç zamanı itən, şir südü ilə bəslənən Basatı çıxarır. Anar isə haqiqətlərə söykənərək Təpəgözün qarşısına onun kimiləri məhv edəcək azman oğuzların gücünü-qüvvəsini, cəsarətini qoyur. Əsərdə dastandan fərqli olaraq mifik düşüncələrdən çox real düşüncələr əsədir. Anarın yaratdığı Təpəgöz obrazı adı insan övladları, burada qeyri-real qüvvələr iştirak etmir. Bununla belə əsərin zəngin, bədii cəhətdən qüvvətli məzmunu oxucu zövqünü oxşayandır. Azman Təpəgözün qarşısına çıxan da elə «azman» oğuzlardır və gücdə, tərərdə ondan geri qalmırlar. Oğuzların görünüşü, azmanlığı bəzən qarşıda Anarın fikirlərinə də münasibotimiz bildirəcəyik.

Povestdə dastanda gözlənilən bir çox tarixi məqamlar da var: Bayandır xan, Qazan xan, Dədə Qorqud.

Dədə Qorqudun tarixi şəxsiyyət olması haqqında tədqiqatçıların fikirlərindən xəbərdarlıq. V.V.Bartold onun tarixi şəxsiyyət olduğunu bildirmişdi. Bartold 1636-cı ildə yaşayharçı Ollarının Dərbənd yaxınlığında qəbrini gördüyünü, onun «Qassan padşah üçün çəng mahınları» oxuyan bir şəxs olduğu haqqında da deyilənləri əsas götürərək onun tarixi şəxsiyyət olduğunu söyləmişdir.

Elməddin Əlibəyazadə yazır ki, «Dədə Qorqud kitabında deyilir ki, onun müəllifi hamının sevimlisi, bütünlükdə - «Oğuz bilicisi», başbiləni, ilhamlı söz, sənət kahini idi.

(Davamı 5-ci səhifədə)

«KİTABI-DƏDƏ QORQU» DASTANLARI

və Anarın «Dədə Qorqud»la bağlı bədii, elmi düşüncələri

(Əvvəlki 3-cü səhifədə)

VI əsrin sonları və VII əsrin əvvəllərində artıq Oğuzun «məşhuru» olmuşdu, yeni ədəbi şəxsiyyət kimi onun şöhrəti «Boyar» boyu çarçısından çıxıb Oğuz ellərinə yayılmışdı. Təsədüfi deyil ki, İslamın banisi Məhəmməd məhz böyük nüfuz sahibi olan Dədə Qorqudu Oğuz şeyxi təyin etmişdi».

E.Əlibayzadə İbn Əsəm el Kufinin yazdığı tarixi həqiqətlərə, bir sıra mənbələrə əsaslanaraq onun Məhəmməd Peyğəmbərin müasiri, oğuz elinin başbilonu olduğu kimi, «mühüm xarici işlərinin də icraçısı vəzifəsini» daşdığına, onun əfsanəvi deyil, tarixi şəxsiyyət olduğuna israrlıdır.

Anar bu reallıqlara əsaslanaraq hadisələri real şəkildə təsvir edir. Onun Dədə Qorqudu dürüldürlü xəbərlər verən deyil, onun sehiri, gücü əlindəki sazın əsasında idi. O, Anarın əsərində el ağsaqqalıdır. Anar Dədə Qorqudu real bir obraz olduğunu yaratdığı əsərdə qorumağa çalışmışdır. Bu reallıqları daha çox doğma xalqla bağlı şəkildə verir.

Əslində, dünyada yaşayan türklər, türk-öğuz elləri üçün də Anarın «Dədə Qorqud» əsəri yeni idi. Doğrudur, formaca yeni idi, Anarın böyük xidməti onu üzə çıxarması, onun yaradıcı dövrün imkanlarını bu günümüz üçün genişləndirib bəzə çatdırmasıydı. Anarın əsərində Oğuz türklərinin milli duyğuları, səliqi, mərdliyi, ləyaqəti daha ön plana çəkilmişdi. Burada orta türk dünyasının mənavi dəyərləri əsas götürülür. Onun əsəri Türk xalqları, xüsusilə oğuz türkləri üçün harada, hansı məkanda yaşamasından asılı olmayaraq türk fəxəkkarının dünyaya meydan oxuya biləcək qədər zəngin dayaqlara söykəndiyini üzə çıxarmaq üçün əvəzsiz sənət əsəridir. Oğuz səliqi, düzlüyü, dürüstlüyü burada əsasdır. Qəlibə saf olan türk övladının keşməkeşli taleyi də burada elə o düzlüyün, səliqin içində elə öz əksini tapır ki, bu şəkildə deyimdə Dədə Qorqud dünyasının bir cür bəzəyidir. Bu cür də qiymətlidir, könül oxşayandır, qəlb sevin-dirəndir. Bu mövzuda filmin yaradılması, sərhədləri aşması bütün türk ziyalıları üçün sevincdirici idi. Ona görə də yaradılmış film kimi seyr etdik. Hər seydən öncə bu filmi yaradan qardaşlarımızı təşəkkürəm var. Nədən? Ən az bizim gərəcimiz işi gördükləri üçün və bizə «Dədə Qorqud» kimi bir dastanımızın var olduğunu xatırlatmaları üçün. Soyuzmən fəzilətlərini, igidliklərini, mərasimlərini, Allah və dövlət hörmətlərini, yalana nifrətlərini, cihadlarını, təmiz eşqlərini bir miqdəddə əfsanə atmosferi içində bizə anlatdırdıqları üçün».

Anar türk əsil-nəcabətinin mənavi siması olan Dədə Qorqud mövzusunda bu əsəri yazdı, onun kinoya çəkilməsində yorulmadan çalışdı, onda əldə etdiyi müvəffəqiyyətlərin, bu əsərin qazandığı uğurların bütün türk dünyası üçün belə bir heyvət doğuracağından belə də xəbərsiz idi. Bu, təkcə Azərbaycan xalqını deyil, bütün türk ələmini titərdi. Türk ziyalıları cavan bir azəri sənətçisinin təkbəsinə xidmətlərini yüksək qiymətləndirdilər.

Anarın «Dədə Qorqud» filminin kino sənəti tarixində ən dəyərli bir əsər kimi qiymətləndirilməsi, bu əsərdə milli-mənavi dəyərlər, böyük əxlaqi dəyərlərini yaşadılmış dünyanın bir çox böyük şəxsiyyətlərinin diqqətindən yayınmışdır. Keçən əsrin 80-ci illərində Erkün Göze bu filmi «Spartak» filmi ilə müqayisə edir və «Dədə Qorqud» filminin əxlaqi dəyərlərini, qəhrəmanlıq keyfiyyətlərini ondan da üstün olduğunu söyləyir: «Nəçə il qabaq İstanbul sinemalarında bir film göstərilməsi, böyük marağa səbəb olmuşdur «Spartak» filmi. Televiziyonda Azərbaycanla çəkilmiş «Dədə Qorqud»-a baxdıqmda eyni səhnə, daha böyük əxlaqi dəyərlər, hüduzsuz bir fədakarlıq gördüm.

Azərbaycanda çəkilmiş bu filmi seyr edərkən bunu düşündüm: Mən ki Dədə Qorqudu neçə dəfə oxuyub, ondan neçə dəfə bəhs etmişəm, mən belə mən el öncə yazılmış bu kitabda oxuduğum bu səhnələri «Spartak» qədər dəyərləndirə bilməmişəm. Deməmişəm ki, «bunu mənəm Dədəm Qorquddan almışlar. Bəli, «Dədə Qorqud» filmi göstərdi ki, bizim nəğil dediyimiz və ya elə deməyə məcbur edildiyimiz «Dədə Qorqud»-da 16 dövlət qurmuş bir millətin mənavi zənginliklərinin hamısı var. Elə əxlaqi bir mühtava var ki, insanlığın hamısına yetər və artıq da qalar. Həzrətdən olmayan türk milləti əslini heç zaman inkar etməz və bir gün görür ki, Azərbaycanla Türkiyənin babası eyniymiş: Dədəm Qorqudumuz...».

Milli mədəni-mənavi dəyərlərimizlə bağlı sənət əsərlərinin ekranlara çıxarılması, xalqımızın qəhrəmanlıq dolu keçmişlə xalqımızın yeni nəsillərinin tanış edilməsi, keçmişinə, ulusuna, əcdadına hörmət prinsipləri əsasında yaranan əsərlərin qədim köklərə söykənməsi, hər bir yazıcı, şair və digər sənət adamlarının əsərlərindəki yurda, torpağa bağlılıq hisslərini təsvir və tərənnümü bunu deməyə əsas verir ki, zaman-zaman incəsənətin nəsi, yüksək əxlaqi keyfiyyətlərə malik şəxsiyyətlərin qəlimində özümüzlə qaytarılmışdır. Bunlara təkrar demək olmaz. Bu, millətin, xalqın keçmişinə hörmət və müqəddəs borcunun nəticəsi kimi qiymətləndirilməlidir.

Azərbaycan kinosu sosializmin müvəffəqiyyətlərindən bəhs edən, rus tarixini, onun keçmişini özündə əks etdirən filmlər nümayiş etdirməklə yanaşı, bizim tarixi filmlərimizi «Nəsimi»ni, «Babək»i də yaratdı, ortalağa çıxardı. Bəlkə də uzun zamanlar Anarın «Dədə Qorqud» filmi olmasaydı ədəbiyyatçılardan, bir ovuc mütaliçilərdən başqa xalq kütlələrinin böyük bir hissəsi, bəlkə də bu günkü kimi bəhsimiz bu böyük sənət abidəsindən xəbərsiz qala bilərdi.

Anarın ən böyük xidmətlərindən biri onun bir növ türk dünyasına mənsub olan, böyük oğuz ellərinin tarixi anlarını özündə yaşadan, bu gün dastan şəkildə ədəbiyyatımızın qızıl fonduna daxil olan «Dədə Qorqud» boyalarını - 12 boyu bir boyun içərisində birləşdirib vahid türk milləti, xalqı missiyasına xidmət etmişdir. Türk dünyasının birliyi, bütövlüyü məsələsi, aynışdırılış və verilməsi burada da görünür. Necə ki, bir zamanlar türk xalqlarının vahid bir «Kitabiyatı» yarandımsı. Oğuz qəhrəmanlıq naməsi kimi «Kitabi-Dədəm Qorqud» əsərinin mənasını «Dədə Qorqud» əsərlərinin dərinliklərində itib batmamışı, bu günümüzdə qədər gəlib çatmış, türk dünyasına məlum olan oğuz epusunun yeganə yazılı abidəsi kimi Anarın «Dədə Qorqud» kinopovestini də, filmi də qiymətli bir oğuznamə kimi dəyərlidir.

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanları yüksək bədilliklə qələmə alınmış bir sənət abidəsi kimi dünya tədqiqatçıların diqqətini özünə cəlb etmişdir. Dits, V.V. Bartold XIX əsrin İran epoxitəxəssisi «İran epoxu» əsərində müəllifi alman şərqşünası Teodor Nöldeke, K.A. İnstrantsev, A.N. Samoylovic, A.A. Meyer, Kılılski Rifot, M.Cevdet, Fuad Köprülü, Əbdülgadir İnan, Zəkai Vəlidü Toğan, Orxan Şaiq Gökyay, H.Arasi, Ə.Sultanlı, M.H. Təhməsi, Mühərrem Erkin, İtalya şərqşünası Ettore Rossi bu böyük oğuz abidəsinin tədqiqi, tərcüməsi, nəşri sahəsində böyük işlər görmüşlər. Anar onların hamısından məlumatlı olmuşdur. Görünür, əsəri yazmadan əvvəl onun haqqında geniş, hətərfəli biliklərə yiyələnmişdir.

Anar Homid Araslımın dediyi kimi, «Dədə Qorqud abidəsində irəli sürülən əsas ideyanı düzgün dərk etmiş, Dədə Qorqud adı ilə bağlı tədqiqatlarla yaxından bələd olmuş bir yazıcı olduğundan öz sənarisində bu çətin vəzifənin öhdəsindən müvəffəqiyyətlə gələ bilmişdir».

Anarın yaratdığı Dədə Qorqud obrazı kökünə bağlıdır və Anar onunla bağlı bütün məlumatları obrazı yaradarkən nəzərə almışdır. Adı, ozan olmayan, onun yaradıcılarından, bilicilərindən olan Dədə Qorqud «sənətkar mənasında dədə olmaqdan başqa həm başbilon, sahir, töbib, övləyi, imam, Məhəmməd Peyğəmbərin yaxın dostu, ondan dərs alan və üç yüz il ondan sonraya qədər yaşayan səhabə, şirvanlıların taqdis etdikləri sultan, həm də Məhəmməd tərəfindən Dəmirqayı Dərbəndə göndərilmiş Səlimani-farsinin təyin etdiyi Şeyx və səirədi» (M.H.Təhməsi).

Anarın Dədə Qorqudunun ölümdən qaçması ilə bağlı rəvayətlərdən bəcaqlı istifadə etməsi kino povestini bədii cəhətdən dəyərli çıxmasına imkan vermişdir. Burada ölümdən qorxmaqdan çox ölməyə qarşı çıxma var. Onda yaşatmaq, yaşamaq hissi güclüdür, həyat eşqi güclüdür. Burada qədim türk dünyasının epox düşünçələri saxlanılır.

Türk xalqları arasında yayılmış bəzi əfsanələrdə Dədə Qorqudu ölümdən qaçması mövzusunda müxtəlif variantlar var. Deyilənə görə, Dədə Qorqud ölümdən qaçmaq üçün özünü xalqın üzərində oturub bir həftə gəcə-gündüz qopuzunu çalıb oxumuş, gözünü belə yummamışdır. Yuxusuzluğa tə gətirməyən ozan yatan kimi ölmə onun haqlayır. Burada ölüm ilə şəkildə təsvir edilir və o, sazın və sözün susmasından istifadə edib xalqın üzərinə çıxır və ozanın canını alır.

Başqa bir əfsanəyə görə, Dədə Qorqud yuxuda bir neçə qəbir qazan görür: «Bu qəbir kimin üçün qazırınız?-deyə verdiyi suala-Dədə Qorqud üçün qazırız-deyə cavab alır. Dədə ölümdən qorxaraq gəcə yerini dəyişir, dünyanın o biri ucuna qaçır. Lakin həmin yuxunu orada da görür. Belə-belə Dədə dünyanın dörd ucuna qaçsa da, hər birində eyni yuxunu görüb suyun üzündə yaşamaq qərarına gəlir. 100 il orada yaşayır. Nəhayət, yorğun qocanı yuxu tutur. Ölümlə ilan cildinə girib üzür. Yorganın üstünə çıxıb onun çalır, öldürür» (M. Təhməsi).

Anarın əsərində bir-birini qanına qaltan eyləyən oğuz igidliklərini tərəddidi faciəni gördən Dədə Qorqud fəryad edir, oğuz igidliyinə üz tutub «bu qanlı qardaş qirgini saxlamağa» çalışır, gözlləri qırzms igidlər onun eşitmir, günahsız tökülen qanlar yerda qalır, ölen də, öldürən də daşa dönür, «bu daş heykəllər arasında ağır-ağır, dərddil-dərdli bir qoca» gedir ki, bu Dədə Qorquddur. Köksünü ötürən, «acı-acı» ağlayan, «yanıq ciyərini» dağılayan Dədə gördüyü mənzərədən dəhşətə gəlib «ayğırın cilovunu» çəkib yola düşür, «dağ» aşır və bir meşənin kənarında «göz» qazan gənci görür, bu gənci özü üçün qazılığını bilən, ətrafında «ağac başında cildvəşən quşların» daş kimi «bu daşlardan yere tökül»məsinə, yaşıl yarpaqlardan saralıb solmasına dözmür, həyat axıtar, qaçır buradan, «qış-yazı buzu əriməyən Qazlıq dağım» aşır, hər yerdə həyat və ölümlə rastlaşır, dünyanı sanki elə rəvayətlərdə olduğu kimi dörd qütübü nəzər və hər yerdə də görür ki, «dövrən əcəl dövrəni, meydan əzrayıl» meydandı.

Son ucu ölümlü dünyada bir-birinin qanını tökən, özü də əyləli baharını xəznə çevirən insan övladının əməllərindən dərddən onzan, haqq aşığı, qopuzunu ölinə götürür, gözünü ölinə elini-obasını, onun toylu-düyünlü günlərini və bir də döyüşlərini, daşa dönmüş heykəllərini gətirir, axırı ölmə olan bu dünyada insanı insan kimi yaşamağa, yaratmağa səsləyən qopuzunu çalır, bu fani dünyanın kimsəyə qalmadığını bəyan edir, igidlər, cəmədlər dünyasını vəsf edir. Olub keçənləri xatırlayır. Qopuzun sədalarından ölmə də çəki-lib gedir.

Anar burada folklorlarda olduğu kimi, saza bağlı mifik görüşləri qoruyub saxlayır. Çalmaq, oxumaq, söz demək məharəti

«vergi olduğuna etiqad» burada da yaşadılır.

Anarın əsərə gətirdiyi bir sıra keyfiyyətə gözəndən qaçılmazdır. Bildiyimiz kimi, boyaların bir çoxunda övladı olmayan oğuz bəylərinin məclislərdə müxtəlif rəngli çadırlarda oturmaları, onların övladı olmaları üçün nəzir-niyaz vermələri, evlərinə yağmalatmaları, düşmən qüvvələrlə dəfələrlə uz-üzü durmalı olmaları, Aruzun onlara qarşı qəlbində saxladığı kin-küdurət və s. kimi məsələlər müxtəlif boylarda təkrar olunur. Anar bu boylardakı motivləri birləşdirir, təkrarçılığa əsərinde yol vermir. Oğuz igidliklərinin mərdliyi, şücaəti, ana-ataya məhəbbəti, namus, qeyrət məsələlərini bir şüjetin içində verir. Və elə edir ki, bu, Dədə Qorqud dastanlarının bədii keyfiyyətinə xələl də gətirmir. Deməli, 24 oğuz elində eyni adət-ənənələr, eyni əməllər, eyni təfəkkür, düşünçə hökm sürür. Böyüyünə hörmət, torpağını yağdan qorumaq, namus, şərafət və ləyaqətin toxunulmazlığı, ölmə, zülmə, əsarətə boyun əyməmək, ana məhəbbəti, övlad sevgisi, sözbə, əhdə sadəqət... Anar dastan-da qoyulan bu məsələləri əsərində də gözləyir. Ümuməğuz mənaviyyatını bir əsər daxilində ümumiləşdirir.

Anarın boyların hər birinin motivlərindən yararlı şəkildə istifadə etmə bacarığıdır ki, əsərdən ümumilikdə «Dədə Qorqud» dastanlarının ruhu duyulur və deyərdim ki, qarşımızda elə bil o dövrün oğuz tayfalarından biri durur. Birinci boyda Dirsə xanın oğlunun başına gətirilən müsibətlər Salur Qazanın oğlu Uruzun-Turalın da başına gələ bilər. Dastanda Dirsə xanın arvadı Buğacın anası oğlunu çöldə yaralı vəziyyətdə tapırsa, burada Qazanın arvadı Burla Xatun oğlu Turalı yaralı vəziyyətdə tapır. Anar bir qədər reallığa gedir. Burada anaya müqəddəs bir qüvvə-yarımmişk Xızır deyil, dili yüyürək, ağzı dualı dünyə görmüş Dədə Qorqud ana südü ilə dağ çiçəyinin Turalın yararsına məlhəm olduğunu bildirir. Və Tural sağalır. Burada bir motiv əsasdır. Dirsə xan da oğlunu onun gözü götürməyən dostların bohtanına uyub öz zamanı yaralayib çöldə qoyub gəlir. Burada da Anar həmin doğmaların səhvinə - bağışlanmaz səhvinə özündə əks etdirən motivi əsas götürür. Anar öz ambisiyalarını həyata keçirməkdə maraqlıdır.

Bayandır xanın onu xanlar xanı seçməsinəndən narazı olduğu üzün, özü taxt-tacə sahib olmaq istədiyindən öz eqoist hisslərinə oğuzun Beyroq kimi igidliklərini güdəzə verir. Onu da öz qohumu Dirsə xan düşüncəli Aruz və onun ətrafına topladığı öz qoşunları ağır yaralayır. Burada qardaşın qardaşa, doğmaların bir-birinə qarşı bəslədiyi kin, ədavət hissi nifrətlə qarşılanır. Burada türk-öğuz birliyi ideyası əsasdır. Birlik olan yerdə düşmən heç vaxt oğuz tayfalarına basqın edə bilməzdi. Oğuzun on məşhur igidləri də elə Aruz kimi eqoist insanların hazırladığı plan əsasında dustaq olur, Salur Qazanın evi də belə yağmalanır, arvadı, anası, eli, elatı əsir götürülür. Yəni də türk oğullarının birliyi sayəsində qələbə qazanılır.

Gülxani
PƏNAH

(Davamı var)